

O'ZBEKISTONDA QADIMGI TOSH DAVRINI O'RGANISH BO'YICHA XULOSALAR

*Djurakulova Dilfuza,
tarix fanlari nomzodi, professor. Samarqand davlat universiteti*

Annotasiya: Ushbu maqola mustaqillik yillarida O'zbekistonda qadimgi tosh davrini o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida chiqarilgan xulosalarga bag'ishlanadi. Maqolada mahalliy va xalqaro arxeologik ekspeditsiyalarning faoliyati natijalari tahlil qilinadi

Kalit so'zlar: Paleolit, Selung'ur g'ori Obiraxmat g'ori, Osiyocha ashel madaniyati, Ko'lbulak. Teshik-tosh, o'rtadan so'nggi paleolitga o'tish

ВЫВОДЫ ПО ИЗУЧЕНИЮ ДРЕВНЕГО КАМЕННОГО ВЕКА УЗБЕКИСТАНА

*Джуракулова Дилфуза,
Кандидат исторических наук, профессор. Самаркандский государственный университет,*

Аннотация: Данная статья посвящена результатам исследования каменного века в Узбекистане за годы независимости. В статье анализируются результаты местных и международных археологических экспедиций.

Ключевые слова: палеолит, пещера Селунгур, пещера Обирахмат, азиатская ашельская культура, Кульбулак, Тешик-таш, переход от среднего к позднему палеолиту.

CONCLUSIONS FROM STUDYING THE ANCIENT STONE AGE OF UZBEKISTAN

*Djurakulova Dilfuza,
Candidate of historical science, professor. Samarkand State University*

Abstract: This article is devoted to the results of the study of the Stone Age in Uzbekistan during the years of independence. The article analyzes the results of local and international archaeological expeditions.

Key words: Paleolithic, Selungur cave, Obirahmat cave, Asian Acheulian culture, Kulbulak, Teshiktash, transition from the Middle to the Upper Paleolithic.

Markaziy Osiyoning, jumladan, O'zbekistonning eng qadimgi o'tmishini o'rganish hamisha dunyo arxeologlarining sinchkoq diqqat-e'tiborini tortib kelgan. Negaki, ushbu hudud insoniyat tarixining barcha davrlarida o'ziga xos «sivilizatsiyalar chorrahasi» bo'lib kelgan. Qadimgi tosh davrida ham Markaziy Osiyo hududi o'zining qulay geografik joylashuvi va paleoekologik sharoitlari bilan qadimgi populyatsiyalarning turli yo'nalishlarda migratsion jarayonlarida muhim rol o'ynagan.

Markaziy Osiyoning ilk paleolit davri yodgorliklari masalasida RFA SB AEAI mutaxassisleri hududda bu davrning umuman hukm surganligi masalasiga shubha bilan qaradilar. Masalan, Ko'lbuloqning quyi qatlamlariga Bryunes-Matuyama yotqiziqlarining aloqasi yo'qligi, Selung'ur g'ori materiallarining o'rta paleolitga oidligi kabi tezislari, shular jumlasidandir. Biroq Ko'lbuloqning asheli masalasiga keladigan bo'lsak, Rossiyalik hamkorlarimizning o'zlari yodgorlik madaniy yotqiziqlarining aralashganligini ishonarli tarzda ta'riflaganlar. Shunday ekan, ashel davri materiallari turli qazishmalarda va turli chuqurliklarda turlicha holatda joylashishi tabiiy holdir. Agar ularning qazishmalarida ilk paleolitga oid materiallar uchramasa, bu yodgorlikda ashel davri artefaktlari uchramaydi, degan xulosani berish uchun kamlik qiladi. Axir sel materiallarni qatlam-qatlam oqizib kelmaydiku. M.R. Qosimovning qazishmalaridan quyi qatlamlar industriyalari orasida ashelga oid artefaktlar mavjud edi va buni V.A. Ranov, N.K. Anisutkin va boshqa qator yirik mutaxassislar ko'rishgan va tasdiqlashgan edi (O'ZR FA Arxeologiya institutining Toshkent shahridagi bazasi ko'chishi jarayonida ushbu materiallar seriyalari izsiz yo'qolgan).

Selung'ur g'ori materiallarining davriy xosligi masalasida shuni ta'kidlash mumkinki, 1988-yilda yodgorlikda Teshik-tosh g'ori ochilishining 50 yilligiga bag'ishlangan yirik xalqaro anjuman o'tkazilgan va yodgorlik materiallari orasida ilk paleolitga oid artefaktlarning mavjudligi ko'pchilik konferensiya ishtirokchilari tomonidan tan olingan. Masalan, Selung'urning madaniy qatlamlaridagi ayrim qo'l cho'qmorlari, kliverlar va boshqa tosh buyumlar ilk paleolit davrining Osiyocha ashel madaniyatini

xarakterlaydi. Aftidan, Selung'ur g'ori ilk va o'rta paleolit davrini o'zida aks ettirgan etalon yodgorlik hisoblanadi. O'rta Osiyoning Bo'riqozg'on, Tandirqozg'on, Qoratov kabi boshqa ilk paleolit davri yodgorliklari borasida Rossiyalik tadqiqotchilar fikr bildirmaganlar [7].

Keyingi yillarda arxeologlar tomonidan qo'lga kiritilgan va aynan Markaziy Osiyoni hozirgi kunda keng tarqalgan va eng ko'p muhokama hamda munozoralarga sabab bo'layotgan zamonaviy odamning shakllanishi vaqti va tarqalishidagi asosiy hududlardan biri ekanligi masalasi alohida qiziqish uyg'otmoqda. Yevropadan tashqaridagi paleolit davrini tadqiqotlarining intensivlashtirishiga ko'ra, ibtidoiy arxeologiyada o'tgan asrning oxirgi choragigacha hukmron bo'lgan odam jismoniy tipining almashinuvi moddiy madaniyatdagi almashinuvlar bilan va odamning aqliy qobiliyatlari bilan bog'liqligi haqidagi sxema o'zining universalligini yo'qotdi. Yangi ma'lumotlar mavjud konsepsiyalarga jiddiy o'zgartirishlar kiritishni talab qilmoqda. Agar ilgari tosh davri arxeologiyasi rivojining uzoq davri davomida zamonaviy anatomik tipdagi odamning paydo bo'lishi o'rtadan so'nggi paleolit davriga o'tish bilan tushuntirilgan bo'lsa, hozirgi materiallar bir tomondan, zamonaviy anatomik tipdagi odamning paydo bo'lishi davrini ancha qadimiylashtirdi, ikkinchi tomondan, yuqori paleolitning qator asosiy madaniy belgilari ancha qadimgi arxeologik komplekslarda qayd qilindi.

Yevrosiyoda o'rtadan so'nggi paleolitga o'tish qadimgi odam madaniyatidagi katta tarkibiy o'zgarishlar bilan xarakterlanadi. So'nggi yillardagi tadqiqotlarda «zamonaviy turmush tarzi kompleksi» («современный поведенческий комплекс») atamasi rusum bo'lmoqda [6].

Bu tushuncha mavsumiy, yo'naltirilgan, maqsadli, rejalashtirilgan ovchilik faoliyatining ustunligiga o'tishni (o'rta paleolit davridagi o'lgan hayvonlar go'shtini iste'mol qilishning ustunligidan farqli ravishda), iqlimi noqulay bo'lgan hududlarni o'zlashtirishni (baland tog'lar, cho'llar va tundrali ekolandshaftlarni); turli populyasiyalar o'rtasidagi ayirboshlashning kengayishini; toshdan boshqa xomashyolardan ham tizimli ravishda qurollar ishlab chiqarishni; iqtisodiy jihatdan ancha foydali bo'lgan plastinalar ishlab chiqarishning ustunligini; standartlashtirilgan va funksional spetsializatsiyaning kuchayganligi bilan bog'liq artefaktlar repertuarining kengayishini; istiqomat qilinayotgan makonning tuzilishiga ko'ra bo'linishining yorqin namoyon bo'lishini (makonlar ichida funksional zonalar ajratilishi, o'choqning murakkablashgan konstruksiyasi); murakkab sosial strukturalarning paydo bo'lishi bilan guruhlarining mobillik darajasining ortishini; simvolik va ritual faollikning keng paydo bo'lishini ham qamrab oladi [4].

1938 yilda A.P. Okladnikov tomonidan Teshik-tosh (Boysuntog') neandertal bolasining qabri aniqlanganidan keyin Obiraxmat odami shu turdagi ikkinchi topilma bo'ldi va bu qadimgi tosh davri Markaziy Osiyo aholisini fizik tipini tiklash bo'yicha muhim manba bo'lib xizmat qiladi [3]. Amalda industriyani konkret odamning jismoniy tipi bilan assosiasiyalash imkoni paydo bo'ldi, negaki, hozirda dunyoda ana shu burilish davrini aks ettirgan qadimgi odamning ayrim qoldiqlariga topilgan xolos.

Turli davlatlar olimlarining hamkorligi tufayli (O'zbekiston, Rossiya, AQSh, Polsha, Fransiya, Yaponiya) shovshuvli natijalar qo'lga kiritildi.

Tarix fani uchun Obiraxmat odami topilmasining noyobligi va muhimligi ushbu madaniyat materiallarini o'rganishning muhimligi bilan birga, Markaziy Osiyoning tosh davri muammolariga bag'ishlangan xalqaro anjuman o'tkazishni taqozo qildi va 2004 yil 9-15 avgustda O'zbekistonda bo'lib o'tdi. Konferensiyani o'tkazishga Wenner-Gren nomli obro'li xalqaro ilmiy fond moliyaviy yordam ko'rsatdi. Konferensiya ishida dunyoning o'ndan ziyod davlatlaridan taniqli olimlar ishtirok etdi (O'zbekiston, Rossiya, Tojikiston, AQSh, Avstriya, Fransiya, Germaniya, Chexiya, Belgiya, Ispaniya, Shvesiya, Lyuksemburg, Yaponiya) [5].

XX asrning oxirlarida Markaziy Osiyodagi asosiy paleolit davri yodgorliklarida arxeologik tadqiqotlarning qaytadan boshlanishi natijasida, xronologik jihatdan o'rta paleolitga oid industriyalarda muhim texnologik hamda madaniy innovatsiyalar aniqlandiki, bu qadimgi odamlar madaniyatining tarkibiy o'zgarishlari o'rganilayotgan hududda Yevropadagi so'nggi paleolit davri madaniyatlari boshlanishidan ko'ra kamida 20-30 ming yillar avvalroq boshlanganligidan guvohlik beradi. Xususan, 80-70 ming yillar bilan sanalangan arxeologik komplekslarda ilgari faqatgina yuqori paleolit davri madaniyatining prerogativi (birinchi navbatda) hisoblangan va yuqori darajada rivojlangan mayda hamda mikroplastinalar chaqmoqlab olish texnikasining sistemali tarzda qo'llanilib kelinganligi aniqlandi. Bu holat progressiv innovatsion qarorlarning hukm surganligini ko'rsatuvchi o'rta paleolit industriyalari tasnifida nafaqat terminologik (madaniy) masalalarni o'ta dolzarb qilib qo'ymasdan, balki madaniy evolyusiyaning harakatlantiruvchi kuchlari, ya'ni insoniyatning eng qadimgi tarixida texnologik va

madaniy innovasiyalarning roli va sabablari haqidagi munozoralarni yangiladi. Shuningdek, o'rtadan so'nggi paleolitga o'tish va uning keyingi taraqqiyoti muammosi masalasida, nafaqat yangi madaniyatni ayrim komponentlarining paydo bo'lishi sabablarini va vaqtini aniqlash, balki orttirilgan madaniy potensialning (vaqt va makonda turli xil bo'lgan texnologik va madaniy innovasiyalarning) birlashuviga xizmat qilgan va oqibatda yangi so'nggi paleolit davri madaniyatining shakllanishiga olib kelgan, yaxlit "zamonaviy tipdagi odamning yurish turishi kompleksi"ni aniqlashtirish muhim bo'lib qoldi [8].

Nisbatan yaqin kunlarga paleolitshunoslikdagi asosiy paradigma bu zamonaviy tipdagi odamning madaniy va texnologik taraqqiyotida eng muhim evolyusion sakrash er.av. 40 ming yilliklarda yuqori paleolit inqilobi natijasida sodir bo'lgan, degan nuqtai-nazar edi. Bunda, madaniy va texnologik o'zgarishlarning boshlanishi bevosita odam jismoniy tipining hamda mental qobiliyatlarining evolyusiyasi bilan, ya'ni ilgari neandertallar tomonidan o'zlashtirilgan Yevropa hududida ilk (*Homo sapiens sapiens*) zamonaviy tipdagi odamlar jamoalarining paydo bo'lishi bilan bog'liq deb hisoblanardi. Toshga ishlov berishning yangi strategiyalari, suyak va shoxdan qurollar yasash, taqinchoqlardan foydalanish hamda san'at asarlarining yaratilishi aynan ushbu fenomen atrofida birlashtirilgan edi. Bundan tashqari, madaniy o'zgarishlarning xarakteri, belgilari va asosiy yo'nalishi Yevropa hududida ajratilgan mezonlarga mos kelishi kerak bo'lgan. Shunga mos ravishda, turli industriyalarning taraqqiyot darajasi Yevropa quruqligi klassik so'nggi paleolit davri industriyalari uchun ajratilgan mezonlar asosida baholangan. Ammo Yevropa o'lkumenasidan tashqarida paleolit davrini o'rganishning intensivlashtirish (jadallashuvi) tufayli ushbu paradigma o'zining universalligini yo'qotdi. Oxirgi yillarda qo'lga kiritilgan ma'lumotlar, bir tomondan, odamning zamonaviy anatomiyasi anchayin ilgari paydo bo'lganligini, ikkinchi tomondan, yuqori paleolitning qator asosiy madaniy belgilari arxeologik komplekslarda anchayin qadimgi davrlardan boshlab qayd etilishini ko'rsatdi. Xususan, Janubiy Afrikada oxirgi o'n yilliklarda shunday arxeologik komplekslar aniqlandikim, ularda bundan 65-70 ming yillar muqaddam suyak qurollar ham va dengiz molluskalari chig'anoqlaridan teshib ishlangan (perforirovanniy) shaxsiy taqinchoqlar ham hamda moybo'yoq (pigment) yordamida simvolik (abstrakt) yurish turish va hatto, tosh asrining ancha keyingi davrlarini ajratishning eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lgan geometrik artefaktlar ishlab chiqarish texnologiyasining ham mavjud bo'lganligi aniqlandi [2].

Hozirgi kunda ko'pchilik tadqiqotchilar o'rtadan so'nggi paleolitga o'tish jarayonlarini tahlil qilishda avvalombor, mintaqa kontekstni hisobga olish zarur degan xulosaga keldilar. Bunday yondashuv oxir-oqibatda o'rtadan so'nggi paleolitga o'tishning ko'plab turli xil mintaqalar «variantlari» yoki «ssenariylar»ining paydo bo'lishiga olib keladi va ularning har biri u yoki bu darajada o'tishdagi uchta asosiy modellarning turli aksentlarini "pishitadi": mahalliy asosda lokal evolyusiyasi, kelgindi madaniyatlar bilan o'rin almashinuv («slojivsheysya» "yuzaga kelmoq"), yoki akkulturasion (akkulturasiya - boshqa xalqning madaniyatini qabul qilish; begona madaniyatga moslashish) modellari. O'tish yoki ilk so'nggi paleolit industriyalari aniqlash mezonlariga kelsak, tadqiqotchilarning ko'pchiligi hozirda "zamonaviy odamning yurish turishi kompleksi" xarakteristikasini ishga solmoqdalar va ularni u yoki bu tartibda saflab, masalan, baribir bitta asosiy belgiga (yo'nilg'i texnikasining o'zgarishi, plastinasimon texnologiyaning ustunligi va h.k.lar), yoki konkret industriyada turli "zamonaviy" komponentlarning mavjudligi darajasini baholashning dinamik sistemasini tuzishdan foydalanmoqdalar. A.I. Krivoshepkinning ta'kidlashicha, mintaqalar madaniy taraqqiyot sxemasiga aniqliklar kiritish natijasida, hududning o'rta paleolitni fasiyalarga ajratishdan voz kechish lozim va ikkita rivojlanish yo'nalishiga (liniya razvitiya) ajratishni saqlab qolish kerak: mustye(hyech bo'lmaganda kamida Teshik-tosh g'ori industriyasidan iborat) va plastinasimon (plastinchataya) ancha salmoqli va stratigrafiyalashgan yodgorliklardan iborat(Obiraxmat, Ko'lbuloq(23-qatlam), Xudji) [7]. Ushbu yo'nalishning eski rivojlanish liniyasi - levallua-mustyesimonga – hududning asosiy industriyalari texnologik va tipologik tahlillarining ko'rsatishicha, aniqliklar kiritishni talab qiladi, negaki, ta'kidlangan industriyalarda ilgari levallua komponentining ahamiyati bo'rttirib ko'rsatilgan (XX asrning ikkinchi yarmida o'rta paleolitning plastinasimon industriyalari talqin qilishning hukmron bo'lganligidan kelib chiqqan holda).

1972 yilda R.X. Sulaymonov tomonidan 1964-1965 yillarda qo'lga kiritilgan kolleksiyani texnik-tipologik va statistik tahlillar asosida Obiraxmatning arxeologik ketma-ketligini 5 ta kompleks yoki "yarus"larga ajratgan edi: yarus A (21-15 qatlamlar), yarus B (14-9 qatlamlar), yarus V (8, 7 qatlam), yarus G (6-4 qatlam) va yarus D (3-1 qatlamlar). Bunday bo'linish muallifning fikricha, yagona madaniy an'ana doirasida o'rta paleolit industriyasining so'nggi paleolitnikiga o'sib o'tish jarayonlarini o'zida

aks ettiradi. R.X. Sulaymonov tomonidan statistik tahlillar asosida Obiraxmat industriyasining izchil evolyusiyasi hech qanday innovatsion sakrashsiz va tanaffuslarsiz so'nggi paleolitga xos texnik-tipologik belgilarning asta-sekin va doimiy taraqqiy qilganligi asoslab berilgan edi.

1998 yilda qayta jonlantirilgan yangi bosqichdagi tadqiqotlar natijasida Obiraxmatda turli darajada tosh buyumlarga ega 37 ta madaniy gorizont ajratildi (bir necha o'nlab (16 qatlamda) tosh buyumlardan o'n minglab (19 qatlamda) artefaktlargacha. 1998-2011 yillarda qo'lga kiritilgan tosh kolleksiyalarini texnik-tipologik tahlil qilish natijasida avvalgi tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan nuqtai-nazarlarga o'zgartishlar kiritildi. G'orning madaniy ketma-ketligining xronologik jihatdan cho'zilganligiga qaramasdan, yodgorlikdagi barcha tosh assamblyajning texnik-tipologik xarakteristikasi bir xilda ekanligi va yagona taraqqiyot liniyasiga egaligi aniqlandi. Ushbu liniya yoki variant asosida kam sonli modifikasiyalangan levallua konsepsiyasi aralashgan o'rta paleolitning plastinasimon texnologiyasi yotadi. Obiraxmat industriyasining asosiy spesifikasi yodgorlikning barcha qatlamlarida kuzatiladigan ham texnologik (chaqmoqlash strategiyasi) va ham tipologik (tosh qurollar turkumi) jihatlardan o'rta va so'nggi paleolitga oid xarakteristikalarining birga kelishidir.

2003 yilda Obiraxmat g'oridan topilgan gominidlar qoldiqlari O'zbekiston hududidan oxirgi 65 yildan buyon bunday turdagi ilk topilma edi. Bungacha Teshik-tosh g'oridan topilgan o'rta paleolit davri kompleksi bilan bog'liq bolaning qabri neandertallarning tarqalishidagi eng sharqiy chegarani belgilab bergan edi. Bu holat hududning mustye ga oid barcha komplekslarini gominidlarning ushbu antropologik tipi bilan bog'liqligini taxmin qilish imkonini bergan edi. Obiraxmat g'ori suyak qoldiqlarining morfologik xususiyatlari va ular bilan birga uchraydigan tosh industriya uzoq vaqt saqlanib kelgan ushbu aksiomaga qaytadan baho berishni talab qiladi. Antropologik topilmalar yuqori jag'ning 6 ta ketma-ket tishlari va bosh suyagining taxminan 150 bo'lak mayda fragmentlaridan iborat. Suyak qoldiqlarining bir qismi qatlamda qayd etilgan (in situ), bir qismi esa ushbu maydondan olingan g'ovak yotqiziqlarni yuvish jarayonida aniqlangan va bu ushbu suyak qoldiqlarining maydonda o'zaro mustahkam aloqadorligini ko'rsatadi. Garchi, barcha ushbu topilmalar qatlamning uncha katta bo'lmagan maydoni bilan bog'liq bo'lsa-da, ularni qabrga qo'yilganligi yoki boshqa tafonomik faktorlar bilan bog'lashning iloji yo'q. Paleoantropologik materiallar topilgan qatlamning xronologik bahosi uning 40-ming yildan qadimgiroq bo'lishi kerakligini ko'rsatdi. Umuman, suyak qoldiqlarining, avvalombor bosh chanog'ining tahlili ularning zamonaviy antropologik tipdagi odamlarga yaqinligini ko'rsatdi. Faqat bu yerdan topilgan tishlar metrik xarakteristikasining diskriminantli funksional tahlili ularni neandertalga xosligini aniqladi. Garchi, ushbu natija qo'lga kiritilgan statistika jihatdan yetarlicha ishonchli bo'lsa-da, pleystosen davri gominidlari guruhlari o'rtasida tishlarining hajmiga ko'ra tafovutlar kuzatilmaydi. Tishlar hajmidan taksonomik indikator sifatida foydalanish muammoli, sababi yirik tishlar zamonaviy antropologik tipdagi odamlar vakillari bilan ko'pincha birga assosiasiya qiladi.

Shunday qilib, Obiraxmat odamining morfologiyasi ushbu aspektda, na zamonaviy tipdagi odamlarga, na neandertallarga va na arxaik xomo sapiyenslarga (*Homo Sapiens*) kiritilishi mumkin. Bosh chanog'ining aniq morfologik xosligini aniqlashga uning o'ta fragmentasiyalashganligi va topilmaning yosh bolaligi halal beradi, shunday bo'lsa-da, ko'zga tashlanadigan morfologiyasi uning zamonaviy antropologik tipdagi odamlarga ko'proq o'xshashligini ko'rsatadi. Rekonstruksiya qilingan bosh (tepa) suyagining chap qismi nisbatan yirik va yupqa, chakka suyagi esa nisbatan zamonaviy tashqi ko'rinishga ega. Bosh chanog'ining ushbu xususiyatlari, o'zining nozikligi (*grasilnostyu*) va yirik hajmi, tishlarning arxaik ko'rinishi hamda quloq labirintining noaniq morfologiyasi bilan birgalikda, mozaik morfologiyani namoyon qilgan holda Ruminiyaning Oaze (Oase) yodgorligidan topilgan gominidlar qoldiqlariga o'xshashdir.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida O'zbekistonda qadimgi tosh davrini o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida yangi xulosalar qo'lga kiritildi. Xususan, hududning o'rta paleolit davriga oid madaniy-davriy taraqqiyot sxemalarini taftish qilish natijasida davrning finali borasidagi fasial bo'linishlar masalasini qayta ko'rib chiqilishiga olib keldi: hududning mustye sida tishsimon fasiyadan voz kechildi va mahalliy o'rta paleolit davri industriyalarida levallua komponentining roli qayta ko'rib chiqildi va kamaytirildi.

G'arbiy Pomir-Tiyonshonning ko'zga ko'ringan plastinali industriyalarini tahlil qilish natijalari ularning yagona madaniy an'anaga mansub ekanligini ta'kidlash imkonini berdi va bu madaniyat er. av. 80-70 ming yillardan er. av. 40-35 ming yillargacha hukm surganligi aniqlandi. O'rganilgan komplekslarning texnologik va tipologik xarakteristikalarini hisobga olgan holda ularning o'tish davri industriyalari ekanligi ko'rsatgichlari ishlab chiqildi hamda o'rta paleolitdan so'nggi paleolitga o'tishning

obiraxmat varianti ajratildi.

Mustaqillik yillarida paleolit davriga oid To'daxotin 1 va 2, Angren, Yangiobod 1 va 5, Jom, Bulung'ur, Chashmabuloq, Ko'kcha, Oyoqog'itma, Sulton Uvaystog', Machay 2, To'da 1, Chodak, Sariqo'rg'on 1, Jonobod, Qo'tirbuloq (Andijon viloyati) va h.k. yangi topilmajoylar topilib, ilmiy muomalaga kiritildi. Qo'lga kiritilgan natijalar yurtimizning qadimgi tosh davri madaniyatlari tarqalishi xaritasini boyitibgina qolmasdan, so'nggi paleolit davriga oid To'daxotin 2 makoni mezolit davriga xos geometrik mikrolit qurollarning mahalliy yuqori paleolit industriyalari asosida rivojlanganligini ko'rsatdi. Farg'ona vodiysidan ilk marotaba aniqlangan so'nggi paleolitga oid Chodak, Sariqo'rg'on va Qo'tirbuloq materiallari hududning ibtidoiy davr tarixidagi yetishmayotgan bo'g'inni to'ldirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1.Вишняцкий Л.Б. Палеолит Средней Азии и Казахстана. – С-Пб.: Европейский дом, 1996. –С. 213.

2. Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Славинский В.С., Анойкин А.А., Чикишева Т.А., Вринн П., Милютин К.И., Колобова К.А. Анализ каменной индустрии и антропологических находок из слоя 16 грота Оби-Рахмат (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. –С. 63-73.

3.Деревянко А.П., Кривошапкин А.И., Анойкин А.А., Кулькова И.В., Кулик Н.А., Ринн П.Дж., Виола Б.Т., Гланц М., Исламов У.И. Грот Оби-Рахмат - опорный памятник финала среднего и начального этапа перехода к верхнему палеолиту на территории Средней Азии. // Актуальные вопросы евразийского палеолитоведения. - Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2005. –С. 62-67.

4. Деревянко А.П. Эволюция человека: откуда мы и что мы? Наука и жизнь Узбекистана. № 3-4-5. Ташкент. 2008. –С. 6-25.

5.Исламов У. Сенсационные археологические находки в Узбекистане // Ўзбекистон тарихи №3. Тошкент, 2004. -Б. 86-87.

6.Исламов У.И., Кривошапкин А.И. Индустрия грота Оби-Рахмат (Узбекистан) в контексте появления современного поведенческого комплекса на территории Центральной Азии // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар 2006-2007 йиллар. №6.- Тошкент, 2009. –С. 131-135.

7.Кривошапкин А.И. Обирахматский вариант перехода от среднего к верхнему палеолиту на территории Центральной Азии. Афтореф.дисс... на ученой степени д.и.н. Новосибирск.2012. С-40

8.Кривошапкин А.И. Обирахматский человек: загадка эволюции// Наука и жизнь Узбекистана. Ташкент, 2008. №3-4-5. –С. 26-30.